

فرهاد خسروی بیژائم*

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۲/۲۲

معرفی، دسته‌بندی و شیوه‌شناسی کتیبه‌های صحیفی جوهری

چکیده

صحیفی جوهری یکی از چیره‌دست‌ترین خوش‌نویسان ثلث دوره صفوی است که دستی هم در شعر داشته؛ با این حال، چنان که باید شرح احوال و آثارش در تاریخ خوش‌نویسی ایران مورد توجه قرار نگرفته است. صحیفی از بزرگ‌زادگان طایفه ذوالقدر شیراز بوده که در اصفهان رشد کرده و همانجا نیز وفات کرد. این پژوهش در نظر دارد ضمن معرفی آثار موجود و قابل دسترس این خوش‌نویس، به دسته‌بندی آن‌ها از چند منظر مختلف بپردازد و شیوه نگارش آن را نیز بررسی کند. از این رو، پرسش‌های این پژوهش بدین قرار است: بازه فعالیت صحیفی چه زمانی بوده و ویژگی‌های شیوه کتیبه‌نگاری وی چیست؟ پژوهش پیش‌رو به صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده و تمامی نمونه‌های در دسترس تحلیل شده‌اند. تعداد جامعه آماری، ۹ کتیبه در شهر اصفهان است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که یکی از این کتیبه‌ها به قلم نستعلیق و بقیه به قلم ثلث نگارش یافته‌است. زمان فعالیت هنری صحیفی بر پایه آثار موجود در مسجد جامع، بقعه شهشهان، بقعه شاهزید، مسجد جورجیر، مسجد جارچی و مسجد سرخی اصفهان، دو دهه پایانی قرن ۱۰ و دو دهه آغازین قرن ۱۱ ه.ق است. مطالعه فرمی آثار صحیفی بیانگر آن است که کتیبه‌نگاری صحیفی، همانند بسیاری از کتیبه‌های صفوی، از روشنی و خوانایی نسبی برخوردار است و خوش‌نویس در آثارش درگیر پیچیدگی و تکلف نبوده است. سادگی در تزئینات پس‌زمینه خطوط، از دیگر مشخصات آثار وی به شمار می‌رود که با نمونه‌های هم دوره، همخوانی ندارد.

کلیدواژه:

صحیفی جوهری

ثلث

کتیبه‌نگاری

خوش‌نویسی صفوی

پیشینه پژوهش

هرچند پژوهش مستقلی در زمینه‌ی شناسایی ویژگی‌های آثار صفوی جوهری صورت نگرفته، با این حال در پژوهش‌های پیشین، مطالبی ارائه شده که در پژوهش حاضر نیز مورد استناد قرار گرفته است. بخشی از این مطالب به شرح زیر است:

لطف الله هنرفر (۱۳۴۴) ضمن معرفی مشخصات و کتیبه‌های بناهای تاریخی اصفهان، نام صفوی و متن آثار وی را درج کرده است. منوچهر قدسی (۱۳۵۱ و ۱۳۷۸) آثار و احوال صفوی جوهری را نقل کرده است. مبنای عمده مطالب وی، تذکره میخانه فخرالزمانی قزوینی است. وی در خلال این مطالب، پنج کتیبه صفوی را معرفی نموده است.

مکی نژاد (۱۳۸۸) در پژوهشی ویژگی‌های کتیبه‌های ثلث صفوی و قاجار را مورد بررسی کرده و به این نتیجه رسیده که کتیبه‌های ثلث در ایران، طی دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار، سیر نزولی داشته‌اند؛ هر چند ممکن است استثنائاتی این فرضیه را رد کند. از مهم‌ترین دلایل این تنزل، فقدان استادان طراز اول، اولویت و اهمیت یافتن خط نستعلیق در مقابل خط ثلث و نیز حمایت نکردن حاکمان از هنرمندان، معرفی شده است.

۱. مقدمه

قلم ثلث در خوش‌نویسی اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و از زمان شکل‌گیری تاکنون، همواره مورد توجه خوش‌نویسان اسلامی بوده است. در واقع، ثلث، گیراترین قلم از قلم‌های شش‌گانه است (شیمیل: ۱۳۸۲: ۵۱) و از آن به ام الخبوط نیز تعبیر می‌شود (فضائلی، ۱۳۶۲: ۲۶۳). این قلم یکی از پرکاربردترین قلم‌های خوش‌نویسی اسلامی است که ابن مقله، ابن بواب و یاقوت در پیدایش، تکمیل و نظام‌مند کردن آن، نقش مهم و اساسی داشته‌اند. در گذشته، برای کتابت قرآن، نوشتن قطعات، عناوین کتب، سرلوحه‌ها، الواح سردر خانه‌ها و مغازه‌ها، حکاکی مهرها و نشان‌ها از خط ثلث استفاده شده است. اما عمده‌ترین کاربرد این قلم خوش‌نویسی، کتیبه‌نگاری در بناهای عمدتاً مذهبی است (شیمیل، ۱۳۸۲: ۵۱ - یوسفی، ۱۳۹۱: ۵۵ و ۹۱). کتیبه‌نگاری ثلث از دوران ایلخانی آغاز شده است و تا به امروز هم‌چنان ادامه دارد. دوره تیموری نقطه اوج خط ثلث و دوره قاجار به جهت اندام، مفردات و قدرت حروف، نقطه فرود و تنزل محسوب می‌شود. کتیبه‌های ثلث دوره صفوی از نظر مصالح متنوع هستند. این خط به دلیل گستردگی بناها، رشد و افزایش قابل توجهی پیدا کرده است. از این رو، همواره جمع‌کثیری از ثلث‌نویسان در زمره کتیبه‌نویسان نیز بوده‌اند و هنرمندان مطرحی چون علی‌رضا عباسی به کتیبه‌نگاری روی آورده‌اند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۹). با تشکیل حکومت مرکزی صفوی، نوعی مدیریت فرهنگی متمرکز در ایران شکل می‌گیرد و با حمایت حاکمان صفوی، بناهای مذهبی و غیرمذهبی گسترش قابل توجهی می‌یابند. آنچه در نگاه اول مشهود است، تعدد و کثرت کتیبه‌های ثلث در معماری صفوی است. مشهورترین کتیبه‌نگاران عصر صفوی عبارتند از: عبدالباقی تبریزی، علی‌رضا عباسی، باقر بنا، محمدرضا امامی، محمد صالح اصفهانی، محمد محسن امامی، علی‌نقی امامی و عبدالرحیم الجزایری. اغلب این هنرمندان در اصفهان متمرکز بوده‌اند، اما در سایر شهرهای ایران مانند قم، مشهد، اردبیل، قزوین، یزد و کرمان هم آثاری از خود برجای گذاشته‌اند؛ مانند آثار علی‌رضا عباسی در مشهد، قزوین و کرمان. یکی از هنرمندان دوره صفوی که آثاری چند از وی در بناهای اصفهان به چشم می‌خورد،

صحیفی جوهری است. از آنجا که آثار وی به طور کامل مورد بررسی قرار نگرفته‌است، هدف این پژوهش این است تا ضمن معرفی آثار صحیفی جوهری، مطالعه تطبیقی بین آثار وی و نمونه‌های شاخص عصر صفوی صورت‌پذیرد تا بتوان بیشتر به ویژگی‌های کتیبه‌هایش پی برد. پژوهش پیش رو در زمره پژوهش‌های بنیادی با رویکرد توسعه‌ای قرار می‌گیرد. نمونه‌های آماری این پژوهش، ۹ اثر کتیبه‌ای در دسترس از صحیفی جوهری است که به صورت کتابخانه‌ای و میدانی تحلیل شده‌اند. پرسش‌های پژوهش حاضر بدین ترتیب است:

- دوره زمانی فعالیت صحیفی جوهری بر پایه‌ی آثار موجود، چه زمانی است؟
- ویژگی‌های شیوه کتیبه‌نگاری صحیفی در مقایسه با نمونه‌های صفوی چیست؟

۲. شرح حال صحیفی جوهری

صحیفی شیرازی مشهور به جوهری و صحیفی ذوالقدر، از هنرمندان اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم هجری در دوران پادشاهی سلطان محمد خدابنده و شاه عباس اول است. وی که از بازماندگان "صوفی خلیل ذوالقدر" و از بزرگان این طایفه بود، در "اسیر" از توابع شیراز به دنیا آمد و در اصفهان رشد کرد و به شهرت رسید و بیشتر در اصفهان می‌زیست. خط ثلث را خوب می‌نوشت و از کتیبه‌نویسان زبردست دوره صفوی است (قدسی، ۱۳۵۱: ۳۷۳۶). صحیفی به جز خوش‌نویسی، در تذهیب، وصالی، صحافی و کتاب‌داری نیز سررشته داشته است (فضائلی، ۱۳۶۲: ۳۴۸).

علاوه بر این، تذکره‌نویسان او را به شاعری، سخن‌دانی و سخن‌شناسی هم ستوده‌اند و قطعاتی از آثارش را نقل کرده‌اند. صادقی کتاب‌دار در "مجمع‌الخواص" درباره او نوشته‌است: مولانا صحیفی از مردم شیراز و شخصی مصاحب و هم‌زبان است. آنقدر شاعر وضع و بلندپرواز است که شاعری بسیار دلیر باید تا از وضع وی نترسیده در معرض سؤال و جواب او برآید. اغلب بزرگ‌زادگان احمق را پیدا کرده برای آنان بالبدیهه قصیده‌های بی‌معنی می‌گفت و جایزه‌ها می‌گرفت. در آن موقع بسیار بی‌قید و لوند بود، ولی اکنون تائب و پرهیزکار شده است. عاقبت به خیر باد (فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۷۵: ۳۱۶).

وی به زبان‌های فارسی و ترکی شعر می‌سروده که غالباً در نعت ائمه بوده است. صحیفی در شعر پیرو سبک هندی است. هرچند قدسی (۱۳۷۸: ۶۵) بر این اعتقاد است که شعر صحیفی از لحاظ کمیّت و کیفیت در آن پایه و مقدار نبوده که وی را شاعری بلندمرتبه بدانیم، با این حال، تأمل در ساقی‌نامه صحیفی، نشان‌دهنده تسلط وی بر اصول کلام و معناست. این اثر که از مفصل‌ترین و شیواترین آثار منظوم وی به شمار می‌رود، یک مثنوی ۶۶ بیتی است که ملاعبدالنبی فخرالزمانی قزوینی در "تذکره میخانه" با نام: "ساقی‌نامه مولانا صحیفی"، تحت عنوان: "ذکر شمع انجمن نظم و نثر، بلبل سخن گستر، مولانا صحیفی ذوالقدر"، نقل کرده‌است. به کار بردن متعدد و به جای واژگان تخصصی موسیقی سنتی ایرانی، نشان از تسلط وی بر موسیقی نیز دارد؛ کلماتی چون: مغنی، مطرب، سرود، پرده، راه، اصول، مضراب، نی، عود، چنگ، مخالف، عراق، سلمک، شاهناز، حجاز، نوا و پنجگاه.

مطلع مثنوی ساقی‌نامه این گونه است:

بده ساقی آن آب فکرت گداز که بیرون دهد دل از این پرده راز
 عیانت کنم در پس پرده چیست نیارم از این بیش در پرده زیست

صحیفی در این ساقی نامه با ذکر نام شاه عباس در چندین بیت، ارادت خود را عیان ساخته و با این دو بیت ساقی نامه را به پایان می برد:

صحیفی ز اخلاص دستی بر آر طلب کن ز حق، نصرت شهریار
 که تا در فلک هست خورشید و ماه نگردد کم اقبال عباس شاه

معاصرانش، هم دلی و هم زبانی و شوخ طبعی و شکفتگی خاطر وی را ستوده، او را در هشتاد سالگی، مردی بذله گوی و رند و هم فطرت و هم خوی جوانان معرفی کرده اند (قدسی، ۱۳۷۸: ۶۰). صحیفی عمر طولانی داشته و گفته اند که بیش از هشتاد سال یا در حدود نود سال عمر کرد. تقی الدین کاشانی، (۹۴۶-۱۰۱۶ ه ق) از مشاهیر بزرگ ادبی عصر صفوی، در سال ۹۸۷ در اصفهان او را ملاقات کرده است. او هنوز زنده بود که فرزندش بوعلی متخلص به اسیری شیرازی (از شاعران پارسی گوی هند) درگذشت. آرامگاه صحیفی در سه تنان، در نزدیکی مسجد جامع اصفهان بوده است (فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۷۵: ۳۱۶).

حکیم شفائی شاعر معروف روزگار صفویه، ماده تاریخ مرگ وی را چنین سروده است که به حساب جمل سال ۱۰۲۲ ه ق به دست می آید (فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۷۵: ۳۱۷):

چون صحیفی جوهری ز قضا ز جهان رفت جانب عقبی
 دل خلق جهان بسوخت بر او همه را دیده گشت خون پالا
 بی بدل بود در فنون سخن در فن شعر بود بی همتا
 تا قیامت بر این کتابه دهر رقم خط او بود بر جا
 سال فوتش ز عقل جستگم گفت رفت ملا صحیفی از دنیا

ارزش این شعر علاوه بر این که ماده تاریخ درگذشت صحیفی درج کرده، از منظر دیگری نیز قابل توجه است. چنان که، شاعری و کتیبه نویسی صحیفی نیز در نظر شاعر پرننگ جلوه کرده و قطعاً به کاربردن واژه های "کتابه" و "رقم" در بیت چهارم، هوشمندان و آگاهانه بوده است. فخرالزمانی قزوینی در شرح حال صحیفی می نویسد: در خوش نویسی فرید زمان و در کتابه خانه مرتب ساختن وحید دوران خود بوده (۱۳۷۵: ۳۱۶). در این متن نیز مانند شعر شفائی، کتیبه نویسی صحیفی با عبارت "کتابه خانه مرتب ساختن" تصریح شده است. اگرچه در اصل نسخه، اصطلاح "کتابه خانه" نوشته شده، احمد گلچین معانی آن را به "کتابخانه" تصحیح نموده است (همان) که نادرست به نظر می رسد و تعبیر این عبارت به معنای "کتیبه سردر خانه"، به صواب نزدیک تر است. واژه کتابه به معنای خط جلی و درشت که در مساجد و مقابر و سایر بناها نوشته می شود، از دوره قاجار جای خود را به واژه کتیبه داده است و عبدالرحمن جامی نیز با همین معنی، این اصطلاح را در شعری به کار برده است:

خواجه را در کتابه خانه می نوشتند دعا که دام بقاء
 بر سر خاک او گذر امروز تا ببینی نوشته تاب ثراه

همچنین به کار بردن واژه "رقم" که صحیفی نیز بارها در انتهای آثارش با عنوان "رقم صحیفی جوهری" ذکر کرده، نکته ظریف و دقیقی است که حکیم شفائی بدان توجه داشته است.

۳. آثار صحیفی جوهری

از آثار شناخته شده صحیفی جوهری، موارد زیر را می توان به ترتیب تاریخی نام برد:

تصویر ۱. کتیبه سمت شرق حوض خانه مسجد جامع، (منبع: نگارنده)

۱-۳- کتیبه حجاری سمت شرق حوض خانه مسجد جامع اصفهان به قلم نستعلیق به تاریخ ۹۸۰ ه.ق حاوی شعری از صحیفی با مضمون احداثیه. متن این کتیبه بیان کننده احداث تالار حوض مسجد جامع اصفهان در دوره صدارت اعظمی میرمیران توسط شخصی به نام یوسف آقا است (تصویر ۱).

۲-۳- کتیبه حجاری سمت غرب حوض خانه مسجد جامع اصفهان به قلم ثلث حاوی: رقم فقیر صحیفی سنه ۹۸۵. در بخش پایانی این کتیبه که قرینه کتیبه نستعلیق فوق الذکر است، نام ابوالمظفر خدای بنده سلطان محمد پادشاه قابل رویت است (تصویر ۲).

۳-۳- کتیبه منبت لنگه چپ در بقعه شاهزید اصفهان به قلم ثلث حاوی رقم: بر آستانه مقدس منور شاه زید بن امام علی بن الحسین رقم صحیفی جوهری ۹۹۴ (هنرفر، ۱۳۴۴: ۳۸۹- قدسی، ۱۳۷۸: ۵۹).

۴-۳- کتیبه گچ‌بری ایوان حکیم مسجد جامع به قلم ثلث حاوی: رقم صحیفی غفر ذنوبه و ستر عیوبه فی سنه ۹۹۶ (هنرفر، ۱۳۴۴: ۱۴۸- قدسی، ۱۳۷۸: ۵۸) (تصویر ۳).

تصویر ۲. کتیبه سمت غرب حوض خانه مسجد جامع، (منبع: نگارنده)

تصویر ۳. کتیبه ایوان حکیم مسجد جامع، (منبع: نگارنده)

۵-۳- کتیبه گچ‌بری داخل بقعه شهشهان اصفهان به قلم ثلث حاوی رقم: فی شهر ذی الحجه سنه ثلاث و عشر و الف من الهجرة النبویه [۱۰۱۳ ه.ق] خط صحیفی الفارسی (هنرفر، ۱۳۴۴: ۳۴۱). این کتیبه در پنج سطر نوشته شده است.

۶-۳- کتیبه کاشی معرق سردر مسجد سرخی (مسجد سفره‌چی) اصفهان به قلم ثلث حاوی رقم: بتاریخ اربع عشر و الف [۱۰۱۴ ه.ق] رقم صحیفی (هنرفر، ۱۳۴۴: ۴۷۶) (تصویر ۴).

تصویر ۴. کتیبه سردر مسجد سرخی، (منبع: نگارنده)

۸-۳. کتیبه کاشی معرق سردر مسجد جور جیر اصفهان به قلم ثلث حاوی این عبارت

پایانی: بتوفیق الله تعالی که بانی این مکان شریف آقا ملای حوایجدار خاصه شریفه است رقم فقیر صحیفی جوهری فی سنه ثمان و عشر و الف [۱۰۱۸ ه.ق.]. (قدسی، ۱۳۷۸: ۵۹). همان گونه که در تصویر مشهود است، تاریخ کتیبه به قلم نستعلیق است (تصویر ۵).

تصویر ۵. کتیبه سردر مسجد جورجیر، (منبع: نگارنده)

۳-۸. کتیبه حجاری سردر مسجد جارچی اصفهان به قلم ثلث حاوی: سنه تسع عشر الف رقم صحیفی جوهری. مسجد جارچی، در بازار بزرگ اصفهان، بین باغ قلندرها و دروازه اشرف واقع شده است و آن را به سال ۱۰۱۹ ه.ق. ملک سلطان جارچی باشی شاه عباس کبیر بنا کرده است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۴۷۷ - قدسی، ۱۳۷۸: ۵۹) (تصویر ۶).

تصویر ۶. کتیبه سردر مسجد جارچی، (منبع: نگارنده)

۳-۹. کتیبه منبت در شمالی مسجد جامع اصفهان به قلم ثلث حاوی رقم فقیر صحیفی الجوهری (قدسی، ۱۳۷۸: ۵۹). این کتیبه بدون تاریخ، بر دو لنگه راست و چپ در ورودی جنب آرامگاه مجلسی نقش بسته است و رقم صحیفی در انتهای کتیبه لنگه سمت چپ دیده می‌شود (تصویر ۷).

تصویر ۷. کتیبه در شمالی مسجد جامع اصفهان، (منبع: نگارنده)

بر پایه مطالعات بصری کتیبه‌های صحیفی جوهری، اطلاعات کلی آن را می‌توان در جدول ۱ دسته‌بندی کرد.

جدول ۱. مشخصات کتیبه‌های صحیفی جوهری (نگارنده)

توضیحات	قلم	شیوه اجرا	تاریخ ه.ق	محل کتیبه	
	نستعلیق	حجاری	۹۸۰	حوض خانه مسجد جامع اصفهان	۱
	ثلث	حجاری	۹۸۵	حوض خانه مسجد جامع اصفهان	۲
	ثلث	منبت	۹۹۴	در بقعه شاه‌زید اصفهان	۳
رقم به قلم نستعلیق است.	ثلث	گچبری	۹۹۶	ایوان حکیم مسجد جامع اصفهان	۴
	ثلث	گچبری	۱۰۱۳	داخل بقعه شهبهان اصفهان	۵
	ثلث	کاشی معرق	۱۰۱۴	سردر مسجد سرخی اصفهان	۶
تاریخ به قلم نستعلیق و شیوه لعاب‌پران اجرا شده است.	ثلث	کاشی معرق	۱۰۱۸	سردر مسجد جورجیر اصفهان	۷
رقم به قلم نستعلیق است.	ثلث	حجاری	۱۰۱۹	سردر مسجد جارچی اصفهان	۸
رقم به قلم نستعلیق است.	ثلث	منبت		در شمالی مسجد جامع اصفهان	۹

بررسی اجمالی جدول بیانگر آن است که صحیفی، حداقل به مدت چهل سال - دو دهه آخر قرن دهم و دو دهه اول قرن یازدهم هجری قمری، از ۹۸۰ تا ۱۰۱۹ ه.ق - به کتیبه‌نویسی اشتغال داشته است. اکثر قریب به اتفاق آثارش به قلم ثلث نوشته شده و در برخی از آن‌ها با قلم نستعلیق رقم زده است. فراوانی شیوه اجرای کتیبه‌ها در بنا، به ترتیب: حجاری (۳ مورد)، گچ‌بری (۲ مورد)، کاشی معرق (۲ مورد) و منبت (۲ مورد) است.

۴. شیوه خوش‌نویسی صحیفی جوهری

در مورد شجره استاد شاگردی صحیفی اطلاعی در دست نیست و این که وی در محضر کدام یک از استادان شاگردی کرده و کدام خوشنویسان را تربیت کرده، در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. با آن که محمد صالح اصفهانی در "تذکره الخطاطین"، بسیاری از خوش‌نویسان عهد صفوی را نام برده، نامی از وی به میان نیاورده است. همچنین در "گلستان هنر" قاضی احمد منشی قمی، "تذکره خوش‌نویسان" مولانا محمد هفت قلمی و "پیدایش خط و خطاطان" عبدالمحمد ایرانی نیز مطلبی درباره صحیفی جوهری دیده نمی‌شود. افزون بر این موارد، جستجوی نام وی در سیاهه اسامی کاتبان فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۹۳) نیز نتیجه‌ای در بر نداشت. از آنجا که سال‌های پایانی فعالیت صحیفی با سال‌های شروع فعالیت ثلث نویسانی چون علی‌رضا عباسی و بعدها محمدرضا امامی بوده است، نمی‌توان وی را تالی علی‌رضا عباسی دانست و باید اصول خوش‌نویسی وی را در آثار علا بیک تبریزی و عبدالباقی تبریزی جستجو کرد.

همان‌گونه که در جدول ۱ نیز قابل مشاهده است، تنها یک کتیبه نستعلیق از صحیفی به

جای مانده است که البته رقم صریح ندارد و تخلص صحیفی به عنوان شاعر آن اثر، در بیت پایانی ذکر شده است. از این رو، به قرینه تخلص "صحیفی" در شعر، و نیز رقم صحیفی در کتیبه مجاور و قرینه آن، می‌توان این کتیبه را در زمره آثار خوش‌نویسی وی قلمداد کرد. به هر حال، آنچه مشهود است این کتیبه نستعلیق تابع شیوه میرعلی هروی و پیروانش در کتیبه‌نگاری است. در این اثر، بر خلاف سنت رایج، مصرع اول را از سمت چپ شروع کرده و مصرع‌های زوج در سمت راست قرار دارند. شیوه نگارش نستعلیق در این اثر (تصویر ۱)، کرسی یک‌سطری است که پیچیدگی ترکیب‌بندی ندارد و حروف، اتصالات و کلمات، در نهایت سادگی و شمردگی کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند.

تصویر ۸. چند کتیبه ثلث تیموری و صفوی، (منبع: نگارنده)

کتیبه‌های ثلث صفوی از قدرت ترکیب‌بندی بالایی برخوردارند و همگونی و هماهنگی منطقی و معقولی بین نوشته‌ها و نقوش تزئینی دیده می‌شود. از نمونه‌های موفق این گونه آثار، کتیبه‌های ثلث مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان است (عکس پنجم در تصویر ۸) که ترکیب‌بندی هم در مفردات و هم در ترکیب‌های جمعی، کمال هماهنگی و همنشینی را با نوشته‌ها و فضاهای معماری و طاق و قوس‌ها نشان می‌دهند. در معماری صفوی دو گونه کتیبه ثلث، با ترکیبات ساده و پیچیده (فشرده) دیده می‌شود. وظیفه مهم نوشته‌ها، پر کردن فضای کتیبه است. در ترکیب‌های فشرده کمتر از اعراب و علامت‌های تزئینی استفاده می‌شود، اما در کتیبه‌های ساده، برای پر کردن تمام سطح، از اعراب و حروف و علامت‌های تزئینی کمک می‌گیرند، گاه در استفاده از این علامت‌ها افراط شده است. کرسی‌بندی در کتیبه‌های ثلث صفوی متغیر است. عموم کتیبه‌های این دوره از الگوی دو کرسی استفاده می‌کنند؛ یکی در نیمه پایینی و دیگری در نیمه بالایی کتیبه که معمولاً کشیده‌های معکوس، این دو کرسی را تشدید می‌کنند (عکس چهارم در تصویر ۸). البته در خط ثلث، کلمات و حروف حالت سیالی دارند، اگر ضرورت داشت

می‌توانند بدون در نظر گرفتن قاعده کلی کُرسی‌بندی (عکس دوم و ششم در تصویر ۸)، در جای مناسب بنشینند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۷).

در یک مقایسه کلی با کتیبه‌های ثلث صفوی، می‌توان گفت کتیبه‌نگاری صحیفی، همانند بسیاری از کتیبه‌های قرن دهم و یازدهم (تصویر ۸)، از روشنی و خوانایی نسبی برخوردارند و خوش‌نویس در آثارش درگیر پیچیدگی ترکیب‌بندی و تکلف فضاهای مثبت و منفی نبوده است. در واقع، سهولت خوانایی و یافتن کلمات و جملات را، به شکل دادن، درهم‌نوشتن کلمات، تعدد کرسی‌ها، قرینه‌سازی و امثال این پیچیدگی‌ها، ترجیح داده‌است. همچنین، عدم استقبال از کتیبه‌های مادر و فرزند (عکس اول در تصویر ۸)، از ویژگی‌های آثار صحیفی جوهری است که در دیگر نمونه‌های شاخص صفوی نیز قابل رویت است. سادگی در تزئینات پس زمینه خطوط، از دیگر مشخصات آثار وی به شمار می‌رود که با نمونه‌های موجود از قرن دهم (عکس‌های دوم و چهارم در تصویر ۸) همخوانی ندارد.

نکته قابل ذکر دیگر در مورد آثار صحیفی این است که برخلاف سنت رایج دوره صفوی که خوش‌نویسان با واژه "کتبه" و بعضاً "نمقه" متن را به اتمام رسانده‌اند، صحیفی واژه "رقم" را به کار برده‌است. اکثریت قریب به اتفاق خوش‌نویسان تیموری و صفوی، از عباراتی چون "کتبه" استفاده کرده‌اند. آثار فراوانی از خوش‌نویسان دوره صفوی موجود است که در این گروه جای می‌گیرند. همان‌گونه که در تصویر ۸ نیز مشاهده می‌شود، به جز نمونه دوم (سردر بقعه هارون ولایت) که فاقد رقم است، در بقیه کتیبه‌ها به ترتیب عبارات زیر خوانده می‌شود: "کتبه العبد الاحقر جلال‌الدین بن محمد بن جعفر"، "کتبه العبد علی بن جعفر"، "کتبه العبد ابوسعید الامامی"، "کتبه علی‌رضا العباسی" و "کتبه محمد رضا الامامی".

در پایان، می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که در چندین مورد از آثار صحیفی، رقم وی به صورت مورب (چلیپایی) اجرا شده است که در آثار دیگر خوش‌نویسان به ندرت دیده می‌شود و به نوعی به این خوش‌نویس اختصاص دارد. شیوه‌های رایج اجرای رقم خوش‌نویسان کتیبه‌های ثلث، عمدتاً با قلمی کوچک‌تر از قلم متن کتیبه و به صورت عمود بر کرسی اصلی (عکس‌های دوم، پنجم و ششم در عکس ۸) بوده‌است. گاهی نیز خوش‌نویس راستای کرسی را مد نظر قرار داده (عکس چهارم در تصویر ۸) و در برخی موارد نیز با همان ضخامت متن اصلی (اثر سوم در تصویر ۸)، رقم زده است. صحیفی در تمامی موارد، چه ثلث و چه نستعلیق، برای نوشتن رقم خود از "ی" معکوس در آخر "صحیفی" استفاده کرده‌است.

نتیجه

صحیفی جوهری از هنرمندان اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم هجری در دوران پادشاهی سلطان محمد خدابنده و شاه‌عباس اول است که افزون بر خوش‌نویسی، در شاعری، سخن‌دانی، تذهیب، وصالی، صحافی و کتاب‌داری نیز سررشته داشته است. مطالعه آثار به جای مانده از صحیفی، نشان می‌دهد که وی تا قبل از فوت در سال ۱۰۲۲ ه.ق، حداقل به مدت چهل سال، از ۹۸۰ تا ۱۰۱۹ ه.ق به کتیبه‌نویسی اشتغال داشته است. اکثر قریب به اتفاق آثارش به قلم ثلث نوشته شده و در برخی از آن‌ها با قلم نستعلیق رقم زده است. آثار صحیفی برخلاف نمونه‌های شاخص صفوی از تزئینات اسلیمی در پس زمینه برخوردار نیست. پاکیزه‌نویسی و شمرده‌نویسی، در راستای وفاداری به مضمون متن نوشته شده، از ویژگی‌های آثار صحیفی

است که خوانایی آن را نسبت به تزئینی بودن آثار در اولویت قرار داده است. به بیانی دیگر، کتیبه نگاری صحیفی، همانند بسیاری از کتیبه های دوره صفوی، از روشنی و خوانایی نسبی برخوردار است. به عبارتی، صحیفی سهولت خوانایی را به تنوع بصری و تزئینی، ترجیح داده است. همچنین، از دیگر ویژگی های آثار صحیفی جوهری، عدم استقبال از کتیبه های مادر و فرزند است. سادگی در تزئینات پس زمینه خطوط، از مشخصات دیگری است که در آثار وی به چشم می خورد و از این جهت با نمونه های موجود از قرن دهم سازگاری ندارد.

از دیگر تفاوت های موجود در آثار صحیفی و دیگر خوش نویسان صفوی، به کار بردن واژه "رقم" به جای "کتبه" توسط صحیفی است که در آثار دیگر خوش نویسان صفوی بسیار نادر است. در چندین مورد از آثار صحیفی، رقم وی به صورت مورب اجرا شده که این مورد نیز در آثار سایر خوش نویسان به ندرت دیده می شود. نکته پایانی در مورد چگونگی درج نام "صحیفی" در انتهای کتیبه هاست که در تمامی موارد، چه ثلث و چه نستعلیق، برای نوشتن رقم خود از "ی" معکوس در آخر استفاده کرده است.

پی نوشت

۱. ر.ک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۷۵: ۳۱۷-۳۲۰
۲. هنرفر ۹۸۵ خوانده است (۱۳۴۴: ۱۶۵).
۳. میر غیاث الدین محمد میر میران یزدی (وفات: ۹۹۹ ه.ق)، از بزرگان طریقت نعمت الهی و فرزند شاه نعمت الله یزدی بود که پس از وفات وی، به عنوان بزرگ سادات نعمت الهی جانشین وی شد. عنایات شاه طهماسب و نیز جایگاه این خاندان در خطه یزد باعث شد تا توسط شاه به عنوان وزیر و داروغه یزد انتخاب شود (آقایی، ۱۳۸۷: ۳). از روایات تاریخی چنین بر می آید که طایفه ذوالقدر که صحیفی به آنان منتسب است، مانند میر میران و صوفیان نعمت الهی، در ابتدا از حامیان به سلطنت رسیدن شاه عباس اول بودند.
۴. در ضلع شمالی ورودی شرقی مسجد جامع اصفهان، ایوان کوچکی است که ایوان حکیم یا صغه حکیم نامیده می شود. در کمر بند ایوان مذکور، کتیبه ای گچ بری، حاکی از تعمیرات آن در اولین سال پادشاهی شاه عباس اول صفوی، مورخ به سال ۹۹۶ ه.ق است. متن به قلم ثلث و رقم به قلم نستعلیق است. این کتیبه با لایه ای از گچ پوشیده شده بوده است و می توان نشانه های تیشه خور شدن زمینه کتیبه قبل از الحاق لایه جدید گچ را به وضوح مشاهده نمود.
۵. هنرفر (۱۳۴۴: ۶۲۱) و به تبع وی، قدسی (۱۳۷۸: ۵۹) "ملا آقای حوایجدار" خوانده اند.

منابع

- آقایی، سهراب (۱۳۷۸)، میر میران یزدی و سلسله صفویه، آموزش تاریخ، دوره دهم، ش ۳۱، صص ۳۷۳-۳۷۲.
- بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، احوال و آثار خوشنویسان، تهران: علمی.
- شیمیل، آن ماری (۱۳۸۲)، خوشنویسی و فرهنگ اسلامی، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: به نشر.
- فخرالزمانی قزوینی، ملا عبدالنبی (۱۳۷۵)، تذکره میخانه، تصحیح احمد گلچین معانی، چاپ ششم، تهران: اقبال.
- فضائی، حبیب الله (۱۳۶۲)، اطلس خط. اصفهان: مشعل.
- قدسی، منوچهر (۱۳۵۱)، صحیفی شیرازی خوشنویس هنرمند عهد صفویه. هنر و مردم، ش ۱۱۴، صص ۳۵-۳۸.
- قدسی، منوچهر (۱۳۷۸)، خوشنویسی در کتیبه های اصفهان، اصفهان: گلهها.
- قلیچ خانی، حمید رضا (۱۳۹۲)، زرافشان، تهران، فرهنگ معاصر.
- مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۸)، سیر تحول کتیبه های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار)، نگره، ش ۱۳، صص ۴۰۲۹.
- هنرفر، لطف الله (۱۳۴۴)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: تقفی.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۹۱)، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، ترجمه پیمان متین، تهران: امیر کبیر.